



ऊनविंशति अध्यायः छायाचित्राणां कथा - पुत्तलिका

वयं सर्वे एव कथाः पात्राणि च निर्माय पुत्तलिकाभिः, क्रीडनकैः यानैः, आकाशयानैश्च अक्रीडन्, सत्यं किल? वयम् अस्माकं लघु क्रीडनकं कञ्चित् संकटग्रस्तं तारयितुं वा चॉकलेट् स्वप्नदेशे साहसिकं कर्तुं वा कृतवन्तः। कठपुतली इति एव एतत्!

काष्ठपुत्तली इति निर्जीवचित्रस्य अथवा प्रतिनिधित्वस्य उपयोगेन प्रदर्शनस्य निर्माणस्य कला। कठपुतलीवादकाः एतानि आकृतयः हस्तगतिः, ताराः वा दण्डाः इत्यादिभिः विविधैः तकनीकैः, प्रेक्षकाणां सम्मुखे कथाकथनाय, मनोरञ्जनाय वा सन्देशान् प्रसारयितुं वा हेरफेरं कुर्वन्ति

दृश्यम् ५ -

हस्तपुत्तलिका - अङ्गुली, पादरक्षणी, हस्तरक्षिका

काष्ठपुत्तलिकाः सर्वेषु आकारेषु, आकारेषु च भवन्ति। कठपुतली कथं भवेत् इति विषये विशिष्टः नियमः नास्ति। भवतः सृजनात्मककल्पना इव अद्वितीयं भवितुम् अर्हति। सर्वेभ्यः सरलतमेन आरभ्यामः -



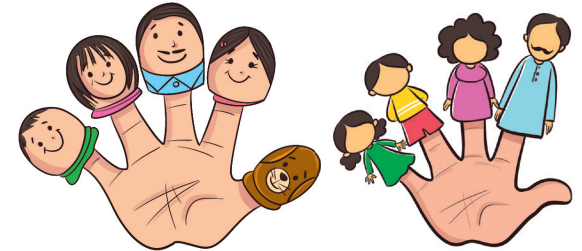
0680CH19

भवतः हस्तेन! भवन्तः येषां पात्राणां निर्माणं कर्तुम् इच्छन्ति (स्वपरिवारात् वा मित्रेभ्यः वा) तेषां सरलं मुखं कृत्वा तान् वार्तालापं कुर्वन्तु!

अथवा कागदपत्रे हस्तं आकृष्य वर्णानाम् निर्माणमपि कर्तुं शक्नुवन्ति।



अधुना एकं पदं गत्वा सरलाः अङ्गुलीपुतलीः निर्माणः। अङ्गुलीपुतलीः निर्माणः।



सरलाः अङ्गुली-पुत्तलिकाः



प्रस्ताविताः अवधारणाः

- हस्त-पुत्तलिका
- काष्ठपुत्तलिका, छायापुत्तलिका च
- भारतीया पुत्तलिका
- स्वरभङ्गः

अङ्गुली, भिन्नानि मुखानि, हस्तौ, पादौ च
आकर्षयन्तु। अधुना, भवान् एतेषां पात्राणां नाम दत्त्वा
स्वस्य कथां निर्मातुम् अर्हति!

यतः कठपुतली कथं निर्मातव्या इति सीमा वा
नियमाः वा नास्ति, अतः भवतः कठपुतली जीवन्तं कर्तुं
भिन्नानि उपायानि प्रयतध्वम्!



पशुपात्राणि



विशिष्टानि पात्राणि



पौराणिकानि ऐतिहासिकानि च पात्राणि



पादरूपेण अङ्गुलीनाम् उपयोगः

पादाच्छादनी, हस्तबन्धनी च

काष्ठपुत्तलिकानां निर्माणस्य अन्यः उपायः यत् भवतः कल्पनायाम् अधिकं चरित्रं योजयति - पादाच्छादनीभिः हस्तबन्धनीभिर्वा निर्मिताः पुत्तलिकाः ।

अत्र स्वस्य सरलं मोजानां कठपुतलीं निर्मातुं पदे पदे मार्गदर्शकः अस्ति ।

तस्य नाम दत्त्वा स्वस्य सम्भाषणं रचयतु !



गृहे स्थितां कामपि एकां पादरक्षणीं स्वीकरोतु ।



तां पादरक्षणीं स्वस्य हस्ते सुष्ठुतया स्थापयतु ।



एकं प्लास्टिक् राबार बॉण्ड वा बृद्धाङ्गुष्ठं परित्यज्य अन्येषां चतुर्णां हस्तानां परितः स्थापयतु ।



वैकल्पिकरूपेण, भवन्तः छित्त्वा, मुखक्षेत्रं उद्घाट्य कार्डबोर्ड च लसयितुं शक्नुवन्ति ।



नेत्रस्य जिह्वायाः केशन्यासादीनां यथा इच्छन्ति तथा योजयन्तु ।



हस्तबन्धनीभिः निर्मितयोः पुत्तलिकयोः वार्तालापः



अङ्गुलीपुत्तलिकानां वार्तालापः

क्रियाकलापः

द्वयोः पात्रयोः निर्माणम् - जनाः, पशवः, परग्रही इव काल्पनिकपात्राणि वा भवितुम् अर्हन्ति । व्याघ्रः भूतः, वृद्धः श्वः च इत्यादीनि संयोजनानि अपि निर्मातुं शक्नुथ ।

लक्षणं सूचीबद्धं कुर्वन्तु - नाम भावं च ददतु - ते हास्यं कुर्वन्ति, क्रुद्धाः वा दुःखिताः वा?, वार्तालापशैलीं नियुक्तं कुर्वन्तु ।

सरलस्य वार्तालापस्य लेखनम् - लिप्याः त्रयः भागाः स्मर्यन्ते वा? यत्र एतौ पात्रौ वार्तालापं कुर्वन्ति तत्र भवतः स्थितिः विग्रहः च भवतु इति सुनिश्चितं कुरुत ।

प्रदर्शनकालः

एतत् शो स्वकक्षायां वा स्वपरिवारे वा प्रस्तुतं कुर्वन्तु । भवान् अधुना कठपुतलीवादकः अस्ति !



हस्तबन्धनीभिः निर्मितयोः पुत्तलिकयोः वार्तालापः

भारते हस्तपुत्तलिका:

यदा भवान्/भवती स्वस्य अग्रिम-कठपुतली-प्रदर्शनस्य कृते नूतनान् विचारान् चिन्तयति तदा काष्ठपुत्तली-कला-सम्बद्धानि अस्माकं देशस्य विभिन्नानि राज्यानि अन्वेषयामः ।

१. सखी कुण्डेइ तथा सखी नाच — ओडिशा

- पेपियर-मचे-काष्ठ-वस्त्र-निर्मितं उज्ज्वल-प्रसन्न-वक्त्रम् ।
- तेषां नृत्यं गायनं च बहु रोचते, तेषां कथाः प्रायः हास्येन आनन्देन च परिपूर्णाः भवन्ति ।
- ओडिशानगरे उत्सवानां, उत्सवानां च लोकप्रियः भागः अस्ति ।



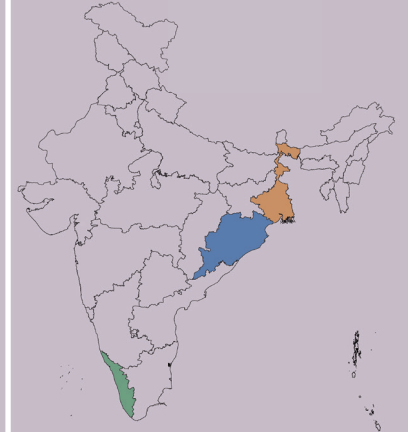
२. पावकथाकाली पावकूथु - केरलम्

- कथाकालिनाम्ना रङ्गिणा नाटकीयनृत्यरूपेण प्रेरिता ।
- काष्ठनिर्मितं जटिलैः वेषभूषणैश्च अलङ्कृतम् ।
- तेषां कथनानि प्रायः रामायणस्य महाभारतस्य च आधारेण भवन्ति ।



३. पुतुल नाच - पश्चिमबङ्गः

- मृत्तिकानिर्मितं कथाकथनस्य अद्वितीयशैली च अस्ति ।
- ते प्रायः कृष्णराधायोः कथाः कथयन्ति, वर्तमानघटनानि अपि कथयन्ति ।
- तालं ताडयन्ति परस्परं मालाकरणं कर्तुं शक्नुवन्ति । ते क्रीडितुं महतीं मजां कुर्वन्ति ।



पुत्तलिका - उपाख्यानम्

- भारते त्रयः सहस्राधिकं कालं यावत् कठपुतलीनां उपयोगः कृतः। भगवतापुराणा-देशे ऋषि-व्यासायाः रोचककथा अस्ति। एतत् काष्ठकठपुतलीं तारैः नियन्त्रितम् इति वदति।
- कृषकाः, सम्पूर्णं दिवसं कार्यं कृत्वा कठपुतलीप्रदर्शनं कृत्वा विश्रामं कृत्वा आरामं कृतवन्तः।

दृश्यम् ६ काष्ठपुत्तलिका छायापुत्तलिका च

एतत् कठपुतलीरूपं यस्य कृते किञ्चित् मूलभूतं सेटअपं आवश्यकम् अस्ति। भवता कक्षायां गृहे वा कर्तुं शक्यते। भवतः परितः किञ्चित् मूलभूतसामग्री आवश्यकी भविष्यति।

यद्यपि भवन्तः स्वयमेव हस्तकठपुतली, मोजाकठपुतली च कर्तुं शक्नुवन्ति स्म तथापि एतयोः रूपयोः भवन्तः दलरूपेण कार्यं कर्तुं प्रवृत्ताः भवन्ति। अतः, गत्वा स्वस्य कठपुतलीवादकानां समूहं अन्वेष्टुम्!

वर्गः पञ्चषड्बालानां दलेषु विभक्तः भवेत्। प्रत्येकं दलं कस्यापि अवधारणायाः कथायाः वा निर्णयं करिष्यति यत् ते कथयितुम् इच्छन्ति। प्रत्येकं समूहः एकं सरलं लिपिं निर्मास्यति यस्मिन् त्रयः चत्वारि वर्णाः सन्ति। ततः दलं मिलित्वा कठपुतलीनां निर्माणं करोति।

काष्ठपुत्तलिका

यष्ट्याः कठपुतली सर्वाधिकं सुलभं भवति, बालकानां बहु मजा अपि भवति।

- भवतः कथायाः सर्वेषां पात्राणां चित्राणि आकृष्य वर्णं कृत्वा आकारेण छित्त्वा।

- न्यूनातिन्यूनं षड् इञ्च् वा अधिकदीर्घाः यष्ट्याः अन्वेष्टुम्। वृक्षस्य विटपाः, आइसक्रीमयष्ट्याः वा कठिनाः कार्डबोर्डपट्टिकाः अपि भवितुम् अर्हन्ति।
- भवता आकृष्टानां पात्राणां चित्राणि यष्ट्याः एकस्मिन् अन्ते गोंदं कुर्वन्तु यथा, भवन्तः एकं अन्तं धारयन्ति तथा च कठपुतली अन्यस्मिन् अन्तरे भवति (चित्रं पश्यन्तु)। भवतः यष्ट्याः कठपुतली सज्जाः सन्ति!



काष्ठपुत्तलिकायाः प्रदर्शनी

सरले आयते एकं कार्डबोर्ड छित्त्वा, यत् भवता निर्मितानाम् सर्वेषु वर्णानाम् अन्तर्गतं भवितुं पर्याप्तं विशालं भवति।



वैकल्पिकम् - भवान् स्वस्य लिप्याः अनुसारं उपयुक्तैः चित्रैः प्रेमं अलङ्कृतुं शक्नोति ।

वनस्य वीथेर्वा इत्यादीनां उपयुक्तं पृष्ठभूमिचित्रं अपि योजयितुं शक्नुवन्ति ।

भवन्तः शो कृते सज्जाः सन्ति !

प्रत्येकं दलस्य सदस्यः एकं पात्रं गृह्णाति तथा च दलं कठपुतलीप्रदर्शनस्य अभिनयं करोति ।

इदानीं यदा भवतां यष्ट्याः कठपुतलीप्रदर्शनं सज्जं कृतम् अस्ति तदा छायाकठपुतली केवलं एकं पदं दूरम् अस्ति ।

छायापुत्तलिका

भवन्तः गत्ताचतुष्कोणे श्वेतवस्त्रं योजयित्वा मशालवत् एकं नुकीले एकं प्रकाशस्रोतं उपयोक्तुं शक्नुवन्ति । छायाकठपुतलीनिर्माणार्थं मनसि स्थापयितुं केचन बिन्दवः -

- छायायाः तीक्ष्णता तस्याः उपरि निर्भरं भवति इति कारणतः प्रकाशः अधिकं न प्रसरति इति सुनिश्चितं कुर्वन्तु । प्रकाशं स्थिरपृष्ठे स्थापयेत्, अतः सः न चलति ।
- वर्णः, मुखस्य स्वरूपम् इत्यादयः छायायां न दृश्यन्ते इति कारणतः पात्रस्य रूपरेखा सर्वाधिकं

महत्त्वपूर्णा भवति । रूपरेखा भवतः प्रेक्षकान् पात्रं वक्तुं समर्था भवेत् ।

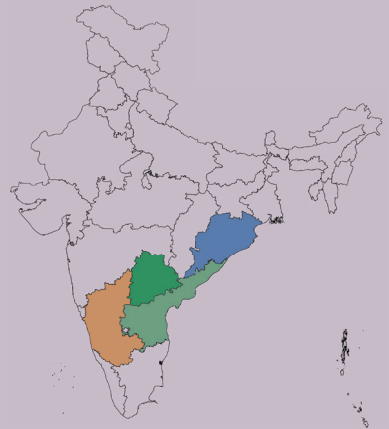
यथा भवन्तः छायाकठपुतलीरूपेण कथानिर्माणं कृत्वा स्वमार्गं कार्यं कर्तुं प्रयतन्ते तथा वयं ज्ञास्यामः यत् अस्माभिः देशरूपेण, छायाकठपुतलीकलायां कियत् प्रगतिः कृता ।



भारते काष्ठपुत्तलिकाः छायापुत्तलिकाश्च

भारते छायापुत्तलिका प्रायः द्विसहस्रेभ्यः वर्षेभ्यः अपि प्राग् आरब्धा । भगवतोः रामकृष्णयोः कथाः सर्वाधिकं लोकप्रियाः अभवन् ।

निम्नलिखितचित्रेषु प्रत्येकस्य कठपुतलीविस्तारस्य स्तरं जटिलं डिजाइनं च अवलोकयन्तु । अस्माकं शिल्पिनः कियत् प्रतिभाशालिनः आसन् !

१. थोलु बोम्मलता आन्ध्रप्रदेशः तेलङ्गाना च	२. तोगालू बोमदेयाता कर्णाटकः	३. रावणच्छाया ओडिशा	
- जटिलचर्मकठपुतलीः, सावधानी-पूर्वकं छिन्नाः, चित्रिताः च । - एताः कठपुतलीः वास्तवतः अतीव सुन्दरं नृत्यं कर्तुं शक्नुवन्ति । - अस्यां काष्ठपुत्तलिकायाः शैल्यां हनुमानकथाः अतीव मनोरञ्जकाः भवन्ति ।	- ते चर्मणा निर्मिताः भवन्ति । तथा वर्णस्य प्रयोगः । - प्रोफाइलस्य अग्रदृश्यस्य च नेत्राणि एकत्र स्थापयन्तु । - काष्ठपुतलीवादकः गायति, पात्राणि जीवन्तं कर्तुं ध्वनिप्रभावं च करोति, येन कथाः अधिकं रोमाञ्चकारीः भवन्ति ।	- अस्मिन् शैल्याः कृष्णशुक्लपुतलीः सुन्दरं परिकल्पिताः सन्ति । - पुतलीः रामायणस्य कथां पुनः कथयन्ति । - रावणस्य काष्ठपुत्तलिका प्रायः शिष्टाभ्यः काष्ठपुत्तलिकाभ्यः एकं (१) पादपर्यन्तं बृहती भवति ।	
			



क्रियाकलापः — स्वस्य काष्ठपुत्तलिकायाः प्रदर्शनीं कुर्वन्तु !

काष्ठपुत्तलिका — प्रस्तुता ☒

परिसरः — प्रस्तुतः ☒

पृष्ठभूमिः — प्रस्तुता ☒

कथालेखः — प्रस्तुता ☒

परन्तु संवादान् कः प्रदास्यति? कठपुतलीः वदन्ति वा? नहि! भवन्तः वक्तुं शक्नुवन्ति वा? आम्! परन्तु तत् भवतः इव ध्वन्यते ... भवतः चरित्रं कथं 'ध्वन्यते'?

उत्तरम् - स्वरसंयोजनम्

काष्ठपुत्तलिकायां स्वरसंयोजनं भवतः कठपुतलीयाः भावनानां वा कथायाः वा सङ्गतिं कर्तुं भिन्नानि स्वराणि ददाति। अतः यदा भवतः कठपुतली प्रसन्ना भवति तदा भवन्तः स्वस्य स्वरं प्रसन्नं उच्चस्वरं च कर्तुं शक्नुवन्ति। यदि एतत् भयानककथां कथयति तर्हि भवन्तः स्वस्वरं न्यूनीकर्तुं शक्नुवन्ति यत् भवन्तः भिन्नपात्राणां अभिनयं कुर्वन्तः कथं भिन्नस्वरैः सह क्रीडन्ति तथा रहस्यपूर्णं ध्वनितुं शक्नुवन्ति। शो अधिकं रोमाञ्चकं मजेदारं च कर्तुं भवान् स्वस्य कठपुतली सह अपि तथैव कर्तुं शक्नोति!

यदा भवन्तः स्वयमेव द्वौ पात्रौ अभिनयन्ति तदा एतत् अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। किं भवतः नियमितस्वरः इव अपि ध्वन्यते, उभयोः पात्रयोः एकमेव स्वरं श्रुत्वा नीरसता न भविष्यति? अतः, उभयपात्रौ परस्परं भवतः स्वस्वरतः च भिन्नं ध्वनिं कर्तव्यम्।

एतत् कस्यापि प्रकारस्य कठपुतलीस्य कृते सत्यम्, भवान् मोजाकठपुतली, यष्ट्याः कठपुतली वा छायाकठपुतली वा करोति। भवता स्वस्वरस्य कार्यं कर्तव्यम्। स्मर्यतां यत् कठपुतली यस्य पात्रस्य प्रतिनिधित्वं करोति तस्य अनुकूलं भवितुम् अर्हति!

उदाहरणम् — वृद्धस्य उच्चैः चीत्कारयुक्तः स्वरः न भवितुम् अर्हति !

काष्ठपुत्तलिकायाः प्रदर्शनाय भवतः लिप्याः पङ्क्तयः भवता निर्मितैः कठपुतलीभिः सह अभ्यासं कुर्वन्तु। भवन्तः इदानीं कठपुतलीप्रदर्शनं स्थापयितुं सज्जाः सन्ति। प्रेक्षकान् ... सज्जीकुरोतु ... गच्छतु!



पुत्तलिका - उपाख्यानम्

- कृष्णादेववारा, विक्रमादिता इत्यादयः भारतीयराजाः कठपुतलीविषये एतावन्तः प्रीतिः आसन्, तेषां कृते एतेषां आश्चर्यजनकप्रदर्शनानां कृते स्वकीयाः विशेषाः नाट्यगृहाणि आसन्।
- लैङ्गिकसंवेदनशीलता इत्यादिषु मूल्येषु छात्राणां मध्ये जागरूकतां निर्मातुं कठपुतरी एकः प्रभावी विधिः भवितुम् अर्हति तथा च सुरक्षितस्य असुरक्षितस्य च स्पर्शस्य विषये जागरूकता अपि च।
- अद्यत्वे भारतीयकठपुतली परम्परां जीवितं करोति यत् नूतनानि तकनीकानि प्रौद्योगिकी च आनयति येन सा अधिकं रोमाञ्चकं भवति।

निम्नलिखितस्य कृते स्वरं अन्विष्य तस्मिन् स्वरेण अधोलिखितानि पङ्क्तयः वदन्तु ।

भवता मध्याह्नभोजनं कृतं वा?"		अहं उद्याने क्रीडितुं इच्छामि!"	
"नमस्ते! किं भवान् मया सह धावनं कर्तुम् इच्छति?"		"किं भवती मया सह क्रीडितुं इच्छति?"	

